

Məhbubə Məmmədli
ADU

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: mürəkkəb söz, formalaşma, proses, semantik əlaqə

Keywords: compound word, word formation, process, semantic relation

Ключевые слова: сложная слова, формирования, процесс, семантические связи

Məlumdur ki, bütün dillərdə, iki, üç müstəqil sözdən əmələ gəlmiş sözlər mürəkkəb sözlər kimi fəaliyyət göstərir. Həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözdən əmələ gəlir. Bu ümumi cəhətdən söz birləşməsi ilə mürəkkəb söz bir-birinə çox yaxınlaşır və az qala onlar arasındakı fərq silinmiş olur. Mürəkkəb sözlərin “zahiri görkəmi”, ifadə üsulu söz birləşməsi ilə çox yaxımlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətlərini nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmaq çox çətin olur. Buna görə də burada həm zahiri cəhətlər, həm də daxili cəhət, məna cəhəti və ümumiyyətlə bu iki kateqoriyanın ən mühüm spesifik cəhətləri nəzərdən keçirilməlidir.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırsa, mürəkkəb sözlərlə söz birləşməsinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətinləşir. Mürəkkəb sözlər məsələsindəki mübahisəli cəhətlər, dilçilikdə gah mürəkkəb söz, gah da birləşmə adlanan ifadələr və s. nəzərə alınarsa bu məsələnin mürəkkəbliyi bir daha diqqəti cəlb edir.

Mürəkkəb sözlərin bir çoxunun formalaşma prosesində olması və mürəkkəb söz kimi tam sabitləşməməsi də məsələni çətinləşdirir [1, s.135]. Mürəkkəb sözlər də, əsasən söz birləşməsinə uyğun şəkildə formalaşır. Hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və söz birləşmələrində olduğu kimi, mürəkkəb sözlər də bu cəhətdən qruplaşır [1].

Söz birləşmələri: *white paper* (ağ kağız), *green meadow* (göy çəmən), *yellow flower* (sarı gül), *milberry leaf* (tut yarpağı), *school building* (məktəb binası), *the drowning man* (batan adam), *the looking girl* (baxan qız), *the driving man* (maşın sürən adam), *human voice* (insan səsi) və s.

Mürəkkəb sözlər: *greyhaired* (ağsaqqal), *blueeyed* (göygöz), *a tall man* (uca boy adam), *blackbrowed* (qaraqaş), *good looking* (qəşəng görünüşlü), *blackboard* (lövhə) və s.

Göründüyü kimi, burada qarşılaşdırılan söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında bir sıra ümumi cəhətlər vardır. Bu cəhətləri aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:

1. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onları təşkil edən sözlər hər iki halda müstəqil sözlərdir.

2. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə aiddir və həm də eyni qrammatik formalıdır.

3. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralamır.

4. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir. Birinci qrupda olanlar yanaşma əlaqəsi ilə, ikinci qrupda olanlar yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə, üçüncü və dördüncü qrupda olanlar idarə əlaqəsi ilə əmələ gəlmişdir.

Yalnız belə konkret qarşılaşdırma deyil, ümumi şəkildə götürüldükdə də söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətlərdən eyni əlamətlərlə müəyyənləşdirilir. Hətta bunları bir-birinə uyğun şəkildə tərifləndirmək də olur: həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb söz müstəqil sözlərin qrammatik və məna cəhətindən əlaqələndirilməsindən əmələ gəlir. Bu əlamətlərdən biri olmazsa, nə söz birləşməsi, nə də mürəkkəb söz yarana bilər.

Bəzən mürəkkəb sözlərin söz birləşməsi ilə qarşılaşdırılması halları da bu ümumi cəhətlərlə əlaqədardır. Məsələn, 1951-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında “sözün quruluşu” bəhsində *boş-boş danışan (adam), ağılna gələn danışan (uşaq), barmaq şəkilli damarlı (yarpaq)* və s. kimi söz birləşmələri mürəkkəb sözlər sırasında verilmişdir [3, s.8].

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri arasında struktur əlaqədən başqa semantik əlaqə də mövcuddur. Semantik əlaqə özünü mürəkkəb sözün tərkib hissələrinin arasındakı məna əlaqələrinin söz birləşmələrini əmələ gətirən komponentlər arasındakı məna əlaqələrini əks etdirməsində göstərir. Yəni mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələri həmin mürəkkəb sözün sinonimi olan söz birləşməsinin komponentləri arasındakı əlaqəyə uyğun gəlir. Məsələn,

N + N tipli mürəkkəb isimlər *pieman (piroq satan), horsecwoman (atlı qadın)*;

N + who + V + N tipli söz birləşmələrinə uyğun gəlir: *a man who sells pies; a woman who rides a horse.*

Belə mürəkkəb sözlərə **N + of + N** tipli söz birləşmələri də uyğun gələ bilər. Məsələn, *He wanted his son to settle down and be a real man of affairs* (Theodore Dreiser, “Jennie Gerhardt”, p.155). - *O, oğlunun sakitləşib özünü əsl cəmiyyət adamı kimi aparmasını istəyirdi.*

Bu cümlədəki “*a man of affairs*”, “*businessman*” sözünə sinonim olaraq, **N + of + N** tipli söz birləşməsinə uyğundur.

Mürəkkəb sözlərlə işlənən feillər ilə söz birləşmələri arasındakı əlaqəni də müəyyən sxemlərə görə təhlil etmək olar. Bu zaman mürəkkəb sözlər **V + N**, söz birləşmələrini isə **N + who + V** tipli sxemlərlə göstərə bilərik. Məsələn, *hangman (cəllad), workman (fəhlə), washwoman (paltar yuyan qadın)* kimi sözlərə “*a man who hangs*”, “*a man who works*”, “*a woman who washes*” söz birləşmələri uyğun gəlir.

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri əlaqəyə girərsə, mövcud modeller üzrə çoxlu yeni birləşmələr əmələ gəlir ki, onun da söz yaradıcılığında böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin elə mürəkkəb sözlər də vardır ki, onlardan münasib söz birləşmələri düzəltmək olmur. Məsələn, *lumberman (ağackəsən), medlewoman (dərzi), postman (poçtpalyon)* və s. sözlərə uyğun söz birləşməsi və modeller düzəltmək mümkün deyil. Bu vəziyyətə başqa əsərlərdə də rast gəlmək olar.

Söz birləşmələrini mürəkkəb söz kimi izah edilməsinin əsas səbəbi onlar arasındakı uyğun cəhətləri əsas götürüb, fərqli cəhətlərə fikir verməməkdən ibarətdir. Dilçilik üçün isə bu iki kateqoriyanın ümumi cəhətləri deyil, onları bir-birindən ayıran və onların müstəqil hadisələr kimi izah olunmasına imkan verən cəhətlər daha çox maraqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ söz birləşməsi problemi ilə nə qədər bağlıdırsa, bir o qədər də mürəkkəb söz problemi ilə bağlıdır. Ona görə də bu məsələyə həm söz birləşmələrinə, həm də mürəkkəb sözlərə aid əsərlərdə toxunulur. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələdən ilk dəfə M.Hüseynzadə bəhs etmişdir. O, ümumiyyətlə, söz birləşməsi və mürəkkəb söz deyil, təyini söz birləşmələri ilə həmin əsasda yaranan mürəkkəb sözləri müqayisə edərək, onlar arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri qeyd etmişdir.

Müəllif birinci növ təyini söz birləşməsi ilə o əsasda yaranan mürəkkəb sözlər arasında əsas fərqi onlann komponentlərinin müstəqil vurğuya malik olub-olmamasında, cəmlənmə, hallanma qaydalığında, mənsubiyyət şəkildə qəbul edib-etməməkdə görür (2, s.64). Burada, ümumiyyətlə, söz birləşməsi və mürəkkəb söz məsələsi qoyulmasa da, həmin məsələnin həlli üçün bunun əhəmiyyəti ciddidir. Belə konkret müqayisələr həqiqi vəziyyəti meydana çıxarmaq müqayisə obyektlərini dəqiq şəkildə tutuşdurmaq və düzgün ümumi nəticələr çıxarmaq üçün xeyirlidir. Lakin ayrı-ayrı faktların tutuşdurulması o zaman elmi əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar ümumiləşdirilən və müqayisə obyektinin bütün fərdi hallarına tətbiq edilə bilsin. Yəni burada elə nəticələr əldə etmək lazımdır ki, onlar söz birləşməsinin konkret bir forması ilə müəyyən bir mürəkkəb sözü fərqləndirməyə imkan verdiyi kimi, konkret formasından asılı olmayaraq, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirməyə imkan versin.

Bu məsələdən M.İ.Adilovun “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər” adlı dissertasiyasında da bəhs edilmişdir. Adından da göründüyü kimi, burada söz birləşməsi deyil, mürəkkəb söz mövqeyindən çıxış edilir. Müəllif mürəkkəb sözləri səciyyəlidirərkən istər-istəməz bu məsələyə də toxunmalı olmuş və mürəkkəb sözlərin sərhəddini, hüdudunu müəyyənləşdirmək üçün söz birləşməsi ilə müqayisə aparmışdır. Bu məsələ ümumi şəkildə “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı kitabda da qoyulmuşdur, A.Ələkbərovun “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər” adlı dissertasiyasında da öləri olaraq ona toxunulmuşdur.

Bu əsərlərdə həmin məsələ ətrafında yürüdüən fikirlər bəzən ümumi xarakter daşısa da, söz birləşməsi və mürəkkəb söz məsələsinin tədqiqi və həlli üçün əhəmiyyətli əsaslar verən ümumi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bizim fikrimizcə, bu ümumi nəticələr aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər - birləşmələrin komponentləri leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, ayrılıqda olduğu kimi, birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur. Buna görə də söz birləşməsində əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı əlaqələr bildirilir. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni kəsir, ya da bu əlaqə çox zəifləyir. Mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilmir.

Söz birləşməsinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək olar: *interesting book (maraqlı kitab) - what kind of? - interesting; what? - book*. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin isə xüsusi sualları olmur, yəni onlara ayrıca sual vermək mümkün olmur, mürəkkəb söz bütövlükdə bir suala cavab verir: *keyhole (what?) house bed (istixana) - what? - grey haired (man) - what kind of man?; baby sitter (days) - who* və s.

Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr təsiredici vəziyyətdə olur, özünü açıq şəkildə hiss etdirir, bu əlaqələri əmələ gətirən qrammatik vasitələr isə dinamik xüsusiyyət daşıyır, daşlaşmır. Mürəkkəb sözlərdə isə bu əlaqələr hiss edilmir, nəzərə çarpmır, təhlil zamanı isə onlar nəzərə alınmır. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik əlamətlər daşlaşaraq həmin sözün bir ünsürünə çevrilmiş olur. Məsələn, *to go home (evə getmək)* birləşməsindəki *home (evə) və to go (getmək)* sözləri arasındakı idarə əlaqəsi bütün varlığı ilə özünü göstərir və diqqət mərkəzində dayanır.

Söz birləşməsinin hər komponentinin özünə məxsus müstəqil vurğusu olur, yəni söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər ayrılıqda necə ifadə edilirsə, söz birləşməsinin komponentinə çevrildəndə də eyni şəkildə ifadə edilir və onların vurğusunda hiss edilə biləcək heç bir dəyişiklik olmur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir, yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir, ikinci dərəcəli vəziyyət alır və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur. Məsələn, *'black 'bird (qara rəngli quş) - 'blackbird (qaraquş); 'black 'board (qara rəngli lövhə) - 'blackboard (lövhə)* və s.

Bu xüsusiyyət, göründüyü kimi onların (söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin) qrafikasına da təsir edir. Bir halda sözlər ayrı-ayrı vurğular altında ifadə olunur və auri yazılır (söz birləşməsində), digər halda sözlər bir vurğu altında, yaxud da, əsasən, bir vurğu altında deyilir və bir yerdə yazılır (mürəkkəb sözlər).

A.İ.Smirnitski rus dilində söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün fərqləndirilməsində “раздельнооформленность” və “цельнооформленность” terminlərini işlədərkən [5, s.182], əslində, bu və ya başqa obyektiv xüsusiyyətləri nəzərə almışdır. Söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözlərin əsas fərqi özündə ifadə edən bu müvəffəqiyyətli terminlər artıq dilçilikdə geniş dairədə istifadə edilməyə başlamışdır.

Söz birləşmələrinin tərəfləri mütəhərrik olur. Onlar hər təsadüfdə yeni sözlərlə birləşərək başqa birləşmələrin komponentləri ola bilər. Bu cəhətdən ən vacib əlamət isə odur ki, söz birləşmənin komponenti olduğu vaxt eyni zamanda başqa birləşmənin əmələ gəlməsində də iştirak edir. Məsələn, *department chair (bölmə rəisi) - the chair of the department (bölmənin rəisi); to read a book (kitab oxumaq) - to read the book (həmin kitabı oxumaq)* və s. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri isə belə xüsusiyyətə malik olmur. Mürəkkəb sözlərdə (əgər o, həqiqətən mürəkkəb söz kimi formalaşıbsa) heç vaxt bir komponent həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələnərək yeni birləşmə və ya mürəkkəb söz təşkil edə bilmir.

Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında olan bu ümumi fərqlərdən başqa, konkret formaların müqayisəsi ilə əlaqədar olaraq, yeni və daha çox fərqlər qeyd etmək mümkündür. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə həmin əsasında yaranmış mürəkkəb sözləri müqayisə edərkən, M.Hüseynzadənin qeyd etdiyi hallanma, cəmlənmə, mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılması ilə əlaqədar

olan fərqli cəhətlər çox maraqlı və zəruri əlamətlərdir. Lakin, feili birləşmələrdə həmin əsasda yaranmış mürəkkəb sözləri fərqləndirərkən bu əlamətlərdən çıxış çıxış etmək olmaz.

Onlar üçün isə əlavə xüsusi əlamətləri nəzərə almaq lazım gəlir. Ya da bir sıra birləşmələrin tərəfləri arasına başqa sözlərin əlavə olunmasından da çıxış edərək onları mürəkkəb sözlərdən fərqləndirmək olar, lakin bu xüsusiyyət birləşmələrin bir çoxuna aid olmadığına görə onu ümumi hal kimi qeyd etmək olmaz. Ona görə də, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirmək üçün onların konkret formalarından asılı olmayaraq bütün təsadüflərdə tətbiq edilə biləcək fərqli cəhətləri nəzərə almaqla, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün konkret formasından irəli gələn cəhətlərə də nəzər yetirmək lazımdır. Əlbəttə ki, burada birincilər ön planda dayanır və söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirmək üçün onların konkret formasına nəzər yetirmədən ilk növbədə bu ümumi əlamətlərdən çıxış etmək lazımdır.

Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər hər bir dilin öz qaydaları əsasında qurulduğundan eyni mənanı ifadə etmək üçün bir dildə söz birləşmələrindən istifadə edildiyi halda, başqa dildə mürəkkəb sözlərdən istifadə edilə bilər. Məsələn, *writing table* - *yazı stolu*, *hunting dog* - *ov iti*, *information buerou* – *məlumat bürosu*, *word combination* - *söz birləşməsi*, *student's hostel* - *tələbə yataqxanası*, *foreign language* - *xarici dil*, *final exam* - *buraxılış imtahanı* və s.

Ədəbiyyat

1. Quliyev C.K. Mürəkkəb söz və onun strukturu. B., 2011, 195 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. B., 1951.
3. Nəbiyeva N.Ə. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb isimlər. B., 2005, 126 s.
4. Collins English Dictionary. 1994, 1791 p.
5. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1957, 259 с.

Summary

On different features of compound word combination

The article touches upon the compound words first of all and then word combinations. The author tries to show characteristic features and peculiarities of compound words and word combinations. The author with the help of context shows the different peculiarities of the pointed out items.

Резюме

О разные черты сложных слов и словосочетаний

В статье рассматривается сначала сложные слова и словосочетание. Затем автор попытается раскрывать характерные черты и показать их в сложных слов и словосочетаний с помощью контекста автор показывает характерные черты названных вопросов.

Rəyçi: *fil.f.d.,dos. A.Cəfərov*
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 14.04.2017